

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.221

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ

У період 2007–2011 рр. науковці Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України проводили наукове дослідження за темою «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні», затверджене постановою вченої ради Інституту № 6 від 20 грудня 2006 р. та постановою Президії Національної академії правових наук України № 48/2 від 28 жовтня 2006 р.¹

¹ Науковий керівник дослідження – професор, академік НАПрН України В. В. Сташис (до 1 листопада 2011 р.), директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. І. Борисов (з 2 листопада 2011 р.). Виконавці теми дослідження: завідувач сектору, кандидат юридичних наук О. О. Пашенко, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент О. М. Лемешко, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Т. А. Павленко, науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. В. Шепітько, молодший науковий співробітник В. В. Зайда, молодший науковий співробітник А. Ю. Коновалова, науковий співробітник Н. В. Нетеса; завідувач сектору, доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк, провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук І. С. Яковець, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук О. В. Лисодед, науковий співробітник Т. К. Любжина (до 1 жовтня 2008 р.), науковий співробітник, кандидат юридичних наук А. Б. Байлов (до 1 лютого 2011 р.), молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук К. А. Автухов (з 1 листопада 2011 р.), молодший науковий співробітник О. С. Четверикова (до 1 травня 2010 р.), молодший науковий співробітник О. І. Опанасенков, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник І. С. Михалко; завідувач відділу кримінологічних досліджень, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. Г. Колодяжний, науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент С. Ю. Лукашевич; молодший науковий співробітник О. М. Самойлова; молодший науковий співробітник С. С. Шрамко; завідувач сектору, доктор юридичних наук Б. М. Головкін, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник А. Б. Блага (до 1 травня 2010 р.), кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник І. О. Христинич, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Л. О. Шевченко, молодший науковий співробітник Ю. О. Оберемко.

Дослідження проводилося за чотирма напрямками: 1) «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання» (керівник напрямку — завідувача відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права, кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова — до 17 жовтня 2011 р.; з 18 жовтня 2011 р. — директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. І. Борисов); 2) «Теоретичні та прикладні проблеми виконання кримінальних покарань» (завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства, доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк); 3) «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю» (завідувач відділу кримінологічних досліджень, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна); 4) «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності у паливно-енергетичному комплексі» (завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин, доктор юридичних наук, професор Б. М. Головкін).

Дослідження теоретичних проблем кримінальної відповідальності та покарання має особливу актуальність, оскільки дозволяє сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність. Це стосується як Загальної, так і Особливої частини Кримінального кодексу України. Спираючись на це, науковці сектору розпочали дослідження з аналізу кримінально-правової політики як одного з напрямів політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

На відміну від кримінального права, яке являє собою усталене явище, особливо стосовно положень Загальної частини, кримінально-правова політика є рухомим явищем, вона гостріше реагує на соціальні процеси та відносно швидко піддається змінам курсу політичного життя країни. Разом із тим кримінальне право є інструментом кримінально-правової політики. Кримінально-правова політика є системоутворюючим елементом політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

Слово «політика» (грец. *politike*) перекладається як мистецтво управління державою. Політика виражає функції держави щодо керівництва зовнішніми і внутрішніми сферами та напрямками сус-

пільного життя. Важливою складовою внутрішньої політики є боротьба зі злочинністю, що покликана знизити її рівень та забезпечити стан, який відповідає потребам захисту суспільства від злочинів¹. Ідеться про різні за вагомістю напрями діяльності держави в цій сфері, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави та її органів по боротьбі із злочинністю та тісно пов'язаними з нею іншими видами антисуспільної поведінки². Головним суб'єктом формування такої політики є державна влада³. Державна політика боротьби зі злочинністю складається із стратегічних напрямів, характерні риси яких обумовлені завданнями, предметом та мето-

¹ У своїй більшості українські науковці визначають цю складову внутрішньої політики держави через поняття «кримінальна політика» (рос. мовою – «уголовная политика»). Останнім часом у науковій літературі наводяться судження щодо невдалого застосування терміна «кримінальна» («уголовная») при визначенні цієї форми внутрішньої політики. Так, М. І. Мельник застосовує для її визначення термін «антикриміногенна політика» (Мельник М. І. Антикриміногенна політика / М. І. Мельник // *Енциклопедія сучасної України*. – К., 2001. – Т. 1. – С. 547–548). В. С. Зеленецький вважає, що при визначенні всього, що пов'язано із протидією злочинності, «речь должна идти не об уголовной, а об антиуголовной (или антикриминальной) политике» (Зеленецький В. С. Антиуголовная политика Украины / В. С. Зеленецький // *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 20). Що стосується використання терміносполучення «антикримінальна політика» для визначення відповідного поняття, то воно само по собі було б можливе, оскільки українське слово «кримінальний» у прямому розумінні має семантику «злочинний». Однак застосування словосполучення «антиуголовная политика» для такого визначення російською мовою не може бути підтримане. Г. В. Гребеньков із цього приводу зазначає: «Украинская калька “кримінальний” с русского “уголовный” несет в себе содержание “запретный”, “наказуемый”, “осуждаемый”» (Гребеньков Г. В. Понятие «уголовно-правовая политика» как предмет лингво-семантического анализа (философский аспект проблемы) / Г. В. Гребеньков // *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 22–23). Відтак українське «кримінальний» у сполученні із словами «право», «кодекс», «законодавство», «політика» тощо набуває такого ж змісту.

² Див.: Диваилов И. А. Преступления и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью) / И. А. Диваилов. – Баку, 1990. – С. 124; Лесников Г. Ю. Понятие уголовной политики, ее содержание и принципы / Г. Ю. Лесников // *Энциклопедия уголовного права*. Т. 1 : Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 8–9.

³ Див.: Селіванов А. Правова політика – важлива складова внутрішньої політики Української держави / А. Селіванов // *Голос України*. – 2007. – 13 берез. (№ 43).

дами досягнення необхідних для суспільства результатів. Такими напрямками (підсистемами — за висловом П. Л. Фріса) є: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна політика¹. Перші три напрями реалізуються в Україні на основі відповідного кодифікованого законодавства. Що стосується кримінологічної політики, то вона являє собою складний комплекс нормативно-правових, загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності та усунення її причин. Результативність цього напрямку багато в чому залежить не тільки від законодавчої та узгодженої правозастосовчої і правоохоронної діяльності владних органів, спрямованої на боротьбу зі злочинністю, а й головним чином від соціально-економічного стану, етичних норм та правової культури суспільства, нарешті, і від природного бажання більшості пересічних громадян позбутися злочинності².

Разом із тим кримінологічний напрям, так само як і кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий напрями, не є рівнозначними за своїм впливом та місцем у боротьбі зі злочинністю порівняно з кримінально-правовим напрямом. Останній, будучи однією із складових правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, водночас є її системоутворюючим елементом і тому посідає домінуюче місце серед інших її напрямів. Так, кримінально-правова політика є змістом та містить підстави обрання відповідних форм її реалізації заходами кримінально-процесуальної політики. Актуалізація певних видів покарань, визначених кримінальним законом, обумовлює зміст кримінально-виконавчої полі-

---

¹ Див.: Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 46–48; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 11.

² Важко погодитись із О. І. Коробеевим, який вважає, що заходи загальносоціального характеру мають знаходитись за межами кримінальної політики (Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 45–46). Якраз за допомогою кримінологічних вирішень (обґрунтувань, прогнозів, концепцій, стратегічних планів, експертиз тощо) мають формуватися соціальні чинники впливу на злочинність.

тики щодо їх виконання. Тому кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий та кримінологічний напрями перебувають під «подвійним» впливом як загальносоціальних завдань політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, так і кримінально-правової політики зокрема. Слід зазначити, що деякі науковці до напрямів політики держави у сфері боротьби зі злочинністю відносять також криміналістичні заходи¹. Однак у більшості робіт останнього часу цей напрям політики боротьби зі злочинністю не виділяється як стратегічний². Видається, що діяльність стосовно вироблення та застосування криміналістичних засобів залишається необхідною складовою політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. Також є певні розбіжності і відносно виділення в межах правової політики боротьби зі злочинністю кримінологічного напрямку. Так, А. В. Арндаренко до напрямів (підвидів — за її висловом) політики боротьби зі злочинністю відносить лише кримінально-правову, кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу політику³. Таку саму позицію займає і О. М. Джужа⁴. З подібними підходами важко погодитися, оскільки саме через кримінологічну політику реалізується завдання запобігання злочинності, яке є одним з основних завдань, що стоять перед державою у боротьбі зі злочинністю⁵.

¹ Див.: Герцензон А. А. Уголовное право и социология / А. А. Герцензон. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 179; Стручков Н. А. Исправительно-трудова політика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. — Саратов, 1970. — С. 4–5; Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. — М., 1990. — С. 4.

² Див.: Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы / А. И. Коробеев, А. В. Усе, Ю. В. Голик. — Красноярск, 1991. — С. 7; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика у системі правової політики у сфері боротьби зі злочинністю / П. Л. Фріс // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. — Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. — С. 12–19.

³ Див.: Арндаренко А. В. Реализация принципа социальной справедливости в современном уголовном праве / А. В. Арндаренко. — М. : Закон и право, 2007. — С. 264–265.

⁴ Див.: Джужа О. М. Науково-практичний інтерес щодо становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України / О. М. Джужа // Pojęcie interesu w państwie prawa, prawie stanowionym i orzecznictwie sądów konstytucyjnych Polski i Ukrainy : матеріали І Люблін. укр. семінару, Люблін, 7–9 квіт. 2005 р. — Люблін, 2005. — С. 12–13.

⁵ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005. — С. 13.

Однак важливо зауважити, що виділення зазначених напрямів є дещо умовним, оскільки державна політика у сфері боротьби зі злочинністю являє собою комплексне вирішення соціальних та правових завдань такої боротьби, усі складові якої повинні перебувати між собою у функціональній залежності та взаємодії¹. Разом із тим при системному аналізі змісту державної політики у сфері боротьби зі злочинністю можливе виділення її складових — елементів системи: політики соціальної та політики правової, у межах останньої — стратегічних, необхідних та допоміжних напрямів, інших елементів. Кожен із них має свої особливості, зумовлені предметом вирішення завдань боротьби зі злочинністю. У свою чергу, залежно від сфер та рівнів поставлених завдань природною є подальша диференціація напрямів боротьби зі злочинністю. Наприклад, у межах завдання охорони господарської діяльності кримінально-правовими засобами формується кримінально-правова політика держави щодо боротьби зі злочинами у сфері господарської діяльності. У межах цієї сфери виділяються найбільш актуальні на даний час напрями державної політики боротьби із контрабандою, легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо².

Виходячи із кримінально-правових положень щодо визнання певних суспільно небезпечних явищ злочинами та ґрунтуючись на законодавстві про кримінальну відповідальність, кримінально-правова політика становить комплекс керівних дій і певних заходів, спрямованих на формування кримінально-правових норм та інститутів, їх застосування, визначення найбільш актуальних напрямів діяльності державних структур і правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю. Поряд із вирішенням загальноправових завдань,

---

¹ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 13.

² Наочним прикладом вирішення завдань державної політики боротьби зі злочинністю у цій сфері є нещодавно прийнятий Закон України від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI // Голос України. – 2011. – 17 груд. (№ 239)).

необхідних для забезпечення функціональної дії кримінального права (наприклад, визначення принципів кримінального права, змісту його інститутів та субінститутів, підходів до виявлення суспільно небезпечних явищ, умов їх криміналізації (декриміналізації), установлення видів і меж покарання, техніки формування законів про кримінальну відповідальність, процедури їх прийняття, забезпечення їх якості та ефективності під час застосування), особливої актуальності для суспільства на певних етапах його розвитку набуває визначення пріоритетних напрямів такої боротьби. Відомо, що становлення України як незалежної держави характеризувалось у першій половині 90-х рр. ХХ ст. різким зростанням насильницької злочинності, злочинів проти власності й господарських злочинів. Особливої небезпечності набули для суспільства організована злочинність і корупція. Такий стан речей обумовив вжиття низки спеціально-законодавчих, організаційно-правових і адміністративно-управлінських заходів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю і корупцією.

Дослідження науковців сектору були сконцентровані також навколо вивчення проблем об'єкта злочину, установлення його системи, побудови класифікації, указано на існуючі теорії об'єкта злочину. Приділено увагу об'єкту як елементу окремих складів злочину й впливу групування безпосередніх об'єктів на систематизацію злочинів у Кримінальному кодексі України. У ході дослідження було встановлено, що об'єкт злочину — це те, на що посягає особа, яка вчиняє злочинне діяння, і чому завдає або може бути заподіяна шкода злочином. Стосовно того, що ж визнавати об'єктом злочину, науковці сектору відмітили наявні в науці кримінального права дискусії. На їх думку, усі підходи до визначення об'єкта злочину можна об'єднати у вісім основних теорій: 1) теорія кримінального закону як об'єкта злочину; 2) теорія правового обов'язку як об'єкта злочину; 3) теорія суб'єктивного права як об'єкта злочину; 4) нормативна теорія як об'єкт злочину; 5) теорія інтересу, який охороняється правом, як об'єкт злочину; 6) теорія правового блага як об'єкт злочину; 7) теорія суспільних відносин як об'єкт злочину; 8) антропологічна теорія об'єкта злочину. На думку науковців сектору, нині у кримінальному праві найбільш обґрунтованою залишається теорія

суспільних відносин як об'єкта злочину. Це єдина теорія, яка є детально розробленою, має відповідну систему, що склалася у багаточисельних дискусіях та врешті-решт підтримана більшістю науковців. Ідеї щодо переходу з теорії суспільних відносин до іншої теорії об'єкта злочину є неспроможними через недостатність їх обґрунтування. Крім того, більшість науковців, які розробляють теорії об'єкта злочину, фактично акцентують увагу лише на частині структури суспільних відносин, тобто підхід до самого об'єкта злочину та його поняття стає неповним і одностороннім¹.

Не залишилося поза увагою науковців сектору вивчення проблематики відповідальності суб'єктів злочинів за чинним законодавством України. Оскільки суб'єкт злочину, як відомо, є одним із обов'язкових елементів складу злочину, без нього неможлива кримінальна відповідальність. Це твердження сьогодні є усталеним у вітчизняній науці кримінального права, що, однак, не означає відсутності невирішених питань. Передусім це пов'язано з тим, що, незважаючи на приділення правниками достатньої уваги дослідженню суб'єкта злочину, його і дотепер не можна визнати досконало вивченим, що зумовлено не лише наявністю у Кримінальному кодексі України 2001 р. (далі — КК) певних новел, що стосуються суб'єкта злочину, але й тим, що чимало питань, пов'язаних із ним, як і раніше, залишаються дискусійними. Зокрема, це стосується визначення змісту ознак суб'єкта злочину, його місця у складі злочину, визнання суб'єктом злочину юридичних осіб тощо. Не менш складними є й окремі аспекти практичного застосування положень про суб'єкта злочину щодо конкретних кримінально караних діянь. Тож, необхідність розробки вчення про суб'єкта злочину обумовлюється динамічністю кримінального законодавства, яке потребує постійного вдосконалення, особливо коли йдеться про питання кримінальної відповідальності осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння: їх вік, осудність, неосудність, а також осіб із психічними розладами, що не виключають осудність, та ін.

Що стосується самого визначення поняття «суб'єкт», то це слово латинського походження. У філософії поняттям суб'єкта

---

¹ Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання / М. В. Шепітько. – Х. : Апостіль, 2012. – С. 12.

(предмета) спочатку (наприклад, в Аристотеля) охоплювався носій ознак, стану або дій. У такому значенні воно було тотожним поняттю «субстанція». Починаючи з XVII ст. термін «суб'єкт», як і співвідносний з ним термін «об'єкт» (від лат. — предмет), вживали насамперед у гносеологічному¹ значенні. У даний час під суб'єктом у філософії розуміють активно діючого, наділеного свідомістю і волею індивіда або соціальну групу, що пізнає світ². У логіці суб'єкт (суб'єкт думки) — це частина думки, у якій стверджується або заперечується що-небудь стосовно предметів чи явищ, їх ознак, зв'язків і відносин і яка наділена властивістю висловлювати або істинне, або хибне твердження, що відображає предмет думки³. У граматиці під суб'єктом розуміють слово, яке вміщує першу початкову точку висловлювання⁴.

У теорії права суб'єктом визнається носій прав і обов'язків, учасник правовідносин⁵. У кримінальному праві суб'єкт — це один із учасників кримінальних правовідносин, особа, яка вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності⁶. Згідно з іншим поширеним формулюванням суб'єкт злочину — це осудна фізична особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Саме таке визначення наведено і в ч. 1 ст. 18 КК.

Науковці сектору відзначають, що на сьогоднішній день особливо дискусійним є питання про доцільність встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення злочинів. Це пов'язано, по-перше, з тим, що докорінні зміни суспільних відносин,

¹ *Гносеологія* (або теорія пізнання) – розділ філософії, що вивчає взаємовідносини суб'єкта і об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, ставлення знання до дійсності, можливості пізнання людиною світу, критерії істини і достовірності знання (див.: *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1987. – С. 95, 480).

² Там само. – С. 465.

³ Див.: Кондаков Н. И. *Логический словарь-справочник* / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – С. 574.

⁴ Див.: Марузо Ж. *Словарь лингвистических терминов* / Ж. Марузо; пер. с фр. Н. Д. Андреева. – М., 1960. – С. 215.

⁵ Див.: *Юридический словарь-справочник* / под ред. Ю. С. Шемшученко. – Киев, 1996. – С. 623; *Словарь терминов по теории государства и права: учеб. пособие* / под общ. ред. Н. И. Панова. – Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1997. – С. 155.

⁶ Див.: Коржанський М. Й. *Уголовне право України: Загальна частина: курс лекцій* / М. Й. Коржанський. – К., 1996. – С. 173.

які викликані переходом до нової моделі економіки, дозволяють вести мову про суттєве підвищення ролі юридичних осіб недержавної форми власності в житті суспільства і держави. Фактично зараз юридичні особи є найбільш потужними суб'єктами у сфері економіки і значно впливають на суспільні відносини, на жаль, не лише в позитивному аспекті. По-друге, останнім часом можна спостерігати помітні загальносвітові тенденції активізації діяльності держав у сфері визнання юридичних осіб суб'єктами злочинів. У 1978 р. Європейський комітет з питань злочинності Ради Європи рекомендував парламентам країн-членів Ради визнати юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності. У 1985 р. ця рекомендація була підтверджена Сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками. А оскільки Україна прагне до інтеграції у світове співтовариство, то необхідно забезпечити належне наукове дослідження зазначеної проблематики.

Докладніше результати дослідження, що проводилися сектором кримінально-правових наук у період 2007–2011 рр., викладено в наукових публікаціях.

Інтегруючись у світове співтовариство, Україна взяла курс на розбудову правової держави та створення демократичного громадського суспільства. Існує чимало попереджувально-профілактичних заходів боротьби зі злочинністю, але, як вважає більшість учених і політиків, коли злочин уже вчинений, то першочергового значення набувають проблеми ефективного виконання кримінального покарання. Прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс України та інші законодавчі акти мають деякі недоліки і протиріччя, обумовлені неузгодженістю окремих положень із Кримінальним кодексом України, загальною теорією права і теорією виконання покарань, і потребують доопрацювання. Отже, це свідчить про нагальну потребу комплексного дослідження теоретичних та прикладних проблем виконання кримінальних покарань.

Практична організація виконання покарань охоплює чимало проблем, ключовою з яких залишається створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, що є одним із головних завдань діяльності органів і установ виконання покарань. Науковий інтерес до цих питань пояснюється потребою пошуку ефективних

засобів виправлення й ресоціалізації засуджених як складових елементів мети виконання покарання.

Категорії «виправлення» та «ресоціалізація» є доволі складними та суперечливими не лише в частині теоретичного обґрунтування, а й для практичної реалізації і передусім для персоналу органів і установ виконання покарань та тих працівників, які долучаються до роботи із засудженими й особами, звільненими з місць позбавлення волі. Не меншу складність викликають і питання щодо засобів досягнення названих цілей і завдань, а також здатність кожного з них як одноособово, так і в сукупності з іншими забезпечувати «виправлення й ресоціалізацію» засуджених. Наведені аспекти значених проблем обумовлюють актуальність теоретичного обґрунтування виправлення й ресоціалізації засуджених.

За напрямом фундаментальної теми «Теоретичні та прикладні проблеми виконання кримінальних покарань» колективом науковців було досліджено низку актуальних проблем, що стосуються питання порядку й умов виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі. Зокрема, увага була зосереджена на певних теоретичних проблемах аналізу механізму застосування засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у процесі виконання покарання у виді позбавлення волі, наведено авторське бачення сутності, форм і методів впровадження встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму), суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу, зроблено спробу окреслити їх можливі результати. Розглянуто принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки як підґрунтя ефективності основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених.

Проведене дослідження підсумовує черговий етап розвитку знань про виконання кримінальних покарань, й зокрема здійснення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Виконана робота дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, режим позбавлення волі є найбільш вагомим і дієвим інструментом досягнення цілей покарання, які ставляться кримінальним законом перед органами й установами виконання покарань.

Режим: а) відбиває сутність і зміст покарання, так як тільки у ньому дійсно виражається кара як сукупність правообмежень, що застосовуються до засуджених; б) установлює правила поведінки всіх суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин, їх права та обов'язки, які виникають з приводу виконання та відбування покарання; в) у силу своїх імперативних норм забезпечує порядок реалізації відповідних правообмежень для засуджених, виконання прав і обов'язків суб'єктами та учасниками процесу відбування та виконання покарання й встановлює відповідні санкції за їх порушення; г) створює необхідні передумови для застосування до засуджених інших заходів виправлення; д) передбачає реальні можливості для попередження подальших злочинів і правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

По-друге, згідно з міжнародними стандартами й принципами поводження з ув'язненими необхідним є створення умов, які дають в'язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить їх реінтеграцію на ринку робочої сили власних країн і зобов'яже їх надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам.

По-третє, праця засуджених стане чинником позитивного впливу на їх особистість і суттєвим виховним началом, якщо: 1) вона буде добровільною; 2) матиме суспільно корисний характер у широкому розумінні цього слова; 3) підвищуватиме рівень кваліфікації чи освіти людини; 4) її результатом обов'язково буде конкретний продукт певної цінності; 5) форма організації праці (колективна, індивідуальна) обиратиметься відповідно до виду діяльності; 6) праця засуджених буде ініціативною; 7) у праці засуджених поєднуюватимуться різні форми самоврядування, самоорганізації та самодіяльності; 8) праця буде посилюючою для засуджених і відбуватиметься у належних умовах із забезпеченням усіх вимог техніки безпеки; 9) від засудженого вимагатиметься не просто праця як така, а старанне, акуратне та сумлінне виконання наданої роботи, дбайливе ставлення до обладнання, матеріалів, засобів праці тощо.

По-четверте, залучення засуджених до позбавлення волі до праці буде ефективним при дотриманні таких положень: 1) праця має на меті не отримання прибутку, а спрямована на створення умов для самозабезпечення особи на волі; 2) пропонована праця відпо-

відає кон'юнктурі ринку праці на волі; 3) організація праці та її оплата відбувається на тих же засадах, що й праця громадян на волі; 4) праця в місцях позбавлення волі є правом засудженого, а не його обов'язком.

По-п'яте, методи соціально-виховної роботи в установах виконання покарання — це ті ж самі способи впливу, які використовуються в загальній системі виховання, але застосовуються в специфічних умовах установ виконання покарань і мають свої певні закономірності і взаємозалежності, серед яких першочергове значення має мета, зміст та конкретна педагогічна задача й умови її розв'язування, ураховуючи вікові та індивідуальні особливості засуджених.

По-шосте, навчальна діяльність посідає значне місце у виправленні засуджених. Для того, щоб навчальна діяльність засуджених давала позитивні результати, необхідно: а) щоб її мета усвідомлювалася засудженими, що вимагає об'єднання зусиль усього колективу; б) щоб у процесі діяльності між членами колективу утворювалися відносини взаємної відповідальності й залежності; в) щоб контроль над діяльністю частково здійснювався самими засудженими; г) щоб у колективі була створена атмосфера доброзичливості, товариської взаємодопомоги, відповідального ставлення не тільки до особистої долі, але й до успіхів або невдач усього колективу.

По-сьоме, важливою є гуманізація загальної освіти в пенітенціарній системі, яка повинна виявлятися у відсутності замкнутості, закритості, жорсткості, виходячи зі специфіки пенітенціарію, а також у наявності стабільності та ін.

Загалом же, науковцями сектору висловлені пропозиції до низки законопроектів, таких як: проект Закону «Про службу пробачії», Концепція створення та розвитку системи пробачії в Україні (2007 р.), Концепція державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, Концепція державної політики запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління системою органів і установ виконання покарань» (2008 р.), Концепція розвитку та модернізації органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України (2011 р.), тощо.

Результати проведеного наукового дослідження мають сприяти: по-перше, покращенню стану теоретичної розробки проблемних питань виконання кримінальних покарань, зокрема динамічним та послідовним діям з використання ефективних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених як складових елементів мети виконання покарання, а по-друге, удосконаленню чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування.

Більш докладно результати дослідження, що проводилося сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства в період 2007–2011 рр., викладено у 63 публікаціях загальним обсягом 131,81 д. а., у тому числі 1 колективній монографії «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі», 13 науково-практичних та науково-методичних посібниках, коментарях, 35 наукових статтях, 14 тезах наукових доповідей на конференціях.

Необхідність розробки фундаментальних засад боротьби зі злочинністю в Україні обумовлена високим ступенем кримінальної загрози національній безпеці, конституційним основам держави, гарантованим правам і свободам людини і громадянина, що виходить від злочинних проявів на сучасному етапі розбудови країни. Докорінне реформування всіх сфер суспільного життя, упровадження усталених європейських цінностей у суспільній свідомості вимагають рішучих змін у кримінальній політиці держави. Провідним вектором її розвитку має стати запобіжна діяльність, а не каральна практика. Також слід визнати, що на сьогодні відсутня чітка координація запобіжної діяльності на загальнодержавному рівні. Наявні теоретичні розробки запобігання злочинності багато в чому застарілі, не відповідають сучасній криміногенній ситуації в Україні, існуючій законодавчій базі.

Творчим колективом розглянуті сучасні нагальні питання програмно-цільового напрямку запобігання злочинності. З метою його вдосконалення вивчено й узагальнено за розробленою оригінальною схемою всі державні, регіональні (обласні), міські та деякі районні комплексні програми, плани запобігання злочинності в Україні, виявлені типові недоліки нормативно-правового регулювання, розроблення, обговорення, прийняття та реалізації цих програм і планів запобігання злочинності, які, за словами попередніх

дослідників програмних документів у запобіжній сфері, стають на заваді досягненню розрахункових рівнів ефективності рішень із забезпечення компетентної роботи державних відомств і установ¹ усіх гілок влади.

Розгляд теоретичних і прикладних проблем програмування й планування заходів запобігання та протидії злочинності в Україні на основі проведеного емпіричного дослідження сучасної практики розробки, прийняття та реалізації державних, обласних і міських комплексних програм профілактики правопорушень дають підстави для реалізації таких висновків і окреслення наступних пропозицій до чинного законодавства України у зазначеній царині:

1. Планомірна протидія злочинності з метою її поступового скорочення і витіснення з людського буття як далека перспектива пов'язується не стільки з кримінально-правовою, скільки з кримінологічною стратегією (політикою) запобігання злочинності.

2. Кримінологічна політика — це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань і світового досвіду визначає методологічні засади й шляхи, якими керується держава та її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності, у тому числі шляхом розроблення, прийняття та виконання державних і регіональних планів запобігання злочинності.

3. У спрощеному вигляді досягнення генеральної мети кримінологічної політики — скорочення кількісно-якісних показників злочинності в країні — полягає у: посиленні запобіжного ефекту соціальної політики у державі з метою випередження появи, обмеження, усунення існуючих криміногенних явищ злочинності й ослаблення тим самим криміногенного потенціалу в суспільстві; відверненні злочинних проявів зараз; усуненні можливостей вчинення злочинів потім.

4. Стратегії як галузь державної діяльності, у якій реалізуються концептуальні питання теорії і практики програмування, планування, здійснення запобіжних заходів, спрямовані на досягнен-

---

¹ Див.: Ключев М. М. Комплексний аналіз програмних документів у сфері запобігання злочинності / М. М. Ключев // Наука і правоохорона. — 2009. — № 1–2 (3–4). — С. 143–151.

ня мети кримінологічної політики — скорочення злочинності в країні.

5. Стрижнем кримінологічних стратегій є методи запобіжного впливу, під якими розуміються науково сформульовані способи руйнівного запобіжного впливу на криміногенні явища, а саме: побічні (у розумінні вітчизняної кримінології — загальносоціальні) та прямі.

6. До побічної стратегії належать: підвищення рівня життя; надання належної освіти і виховання дітям; створення умов для конструктивного проведення вільного часу молодими людьми; підвищення можливості отримання роботи, професійної підготовки і освіти для безробітної молоді тощо.

7. Відповідно до міжнародних нормативно-правових актів і практики запобігання злочинності у західних країнах прямими стратегіями є: втручання в кризових ситуаціях; зменшення можливостей вчинення злочинів і правопорушень; виховно-запобіжна та інформаційна робота з населенням; залучення громадськості до запобігання злочинності; надання допомоги жертвам злочинів та ін.

8. Історія незалежної України має досвід прийняття п'яти державних і багатьох, що складно піддаються перерахуванню, обласних і міських комплексних програм запобігання та протидії злочинності. Причому ці документи мають різних суб'єктів, що їх прийняли, відмінну структуру, а головне — формальний підхід виконавців щодо виконання їх заходів.

9. Планування та програмування, у тому числі у сфері запобігання злочинності, є поняттями далеко не тотожними, як вважають чимало науковців. Тому під кримінологічним плануванням слід розуміти цілеспрямований процес розробки плану, в якому на основі цілей і завдань запобігання злочинності окреслюються шляхи та засоби їх досягнення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне й ресурсне забезпечення на визначений термін. Програмування ж виступає діяльністю щодо розробки та виконання саме програми, тобто директивних положень закону, що, на відміну від плану як оперативного, мобільного, строкового нормативно-правового акта у царині протидії злочинності, можуть залишатися практично незмінними протягом тривалого часу.

10. Сучасну кримінологічну державну політику рекомендується реалізовувати шляхом як програмних, так і планових документів. Таким чином, діяльність щодо саме програмування може бути втілена у Державній програмі стратегій запобігання злочинності як окремому, стабільному, директивному, перспективному, довготривалому законодавчому документі. Це законодавчий акт, що прийматиметься парламентом України на 10–15 років та закріплюватиме кримінологічний аналіз основних тенденцій злочинності на державному і регіональному рівнях, визначатиме мету, вимоги та строки програми, міститиме концептуальні положення кримінологічної політики, перспективні завдання запобігання злочинності, передбачатиме ресурсне забезпечення виконання завдань програми та ін.

11. Практика державного кримінологічного планування та безпосереднє впровадження Державної програми стратегій запобігання злочинності базуватиметься на виконанні Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні. Останній документ являтиме собою окремий державний нормативний документ, що прийматиметься Кабінетом Міністрів України на 3–5 років, і буде спрямований на досягнення цілей згаданої Державної програми, організаційно-управлінську «матеріалізацію» її положень у конкретних напрямках і заходах з визначенням строків, суб'єктів діяльності, ресурсного забезпечення тощо.

12. Державна кримінологічна політика, окрім планування на державному рівні, може також втілюватися на регіональному рівні шляхом розробки і виконання місцевих планів заходів запобігання злочинності, що відповідатимуть меті та загальним завданням Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні.

13. Регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні можна визначити як діяльність щодо розробки, прийняття, здійснення й оцінки результатів виконання заходів комплексних планів, у якому беруть участь регіональні органи державної влади й органи місцевого самоврядування та інші органи й установи, реалізуючи кримінологічну функцію своєї роботи, спрямованої на запобігання злочинності та її проявам у конкретній області за визначений період часу.

14. Особливості регіонального планування заходів запобігання злочинності полягають у: існуванні, окрім місцевих документів у сфері протидії злочинності, Державної програми та Державного плану; необхідності уніфікації назв і порядку розробки, прийняття, контролю над ходом і результатами виконання всіх регіональних планів на території України відповідно до чинного законодавства; дотриманні вимоги гласності цього процесу; обов'язковості проведення спеціалістами, у тому числі кримінологами, аналізу стану криміногенності у конкретному регіоні та здійснення прогнозування злочинності хоча б у короткостроковій перспективі тощо.

15. Кримінологічний аналіз сучасного комплексного планування у територіальному масштабі показав такі його вади та недоліки: обласні та міські комплексні програми профілактики правопорушень приймаються на різні строки і переважно до прийняття державної програми запобігання злочинності; назви всіх програм є не тотожними та не відповідають як чинному законодавству, що закріплює вимоги у цій царині, так і республіканській програмі протидії злочинності; мають різну структуру, відмінну кількість як розділів, так і заходів; переважно не містять оригінальних заходів, що б відповідали особливостям криміногенної обстановки в конкретному регіоні України; більшість заходів мають неконкретний, декларативний, формальний, а іноді навіть і нереальний характер та ін.

16. Аргументовано, що оцінка ефективності виконання регіональних планів запобігання злочинності має здійснюватись шляхом урахування як кількісних (рівень злочинності, латентності та віктимізації населення у конкретній області України; кількість розглянутих органами внутрішніх справ заяв та повідомлень про вчинені злочини; кількість порушених, закритих кримінальних справ та тих, що було розглянуто судами й за якими винесено вирок та ін.), так і якісних показників (зміна структури та характеру злочинності в області із зменшенням питомої ваги найбільш суспільно небезпечних її проявів; швидкість реагування правоохоронних органів на заяви про вчинені злочини; обсяг кримінальних справ, спрямованих судами на додаткове розслідування; ефективність витрачання бюджетних коштів, що виділяються на комплексні плани запобігання злочинності тощо).

За напрямом фундаментальної теми «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності в паливно-енергетичному комплексі» злочинність у паливно-енергетичній сфері вивчалася шляхом аналізу статистичних даних МВС України за 2001–2011 рр., а також за результатами емпіричного дослідження, проведеного співробітниками сектору вивчення проблем злочинності та її причин. Останнє включало вибіркове узагальнення 245 кримінальних справ по злочинах економічної спрямованості, вчинених на об'єктах паливно-енергетичного комплексу і розглянутих місцевими районними судами Донецької, Луганської, Сумської, Полтавської, Харківської, Рівненської, Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської областей. Вибір зазначених областей зумовлений територіальним розміщенням об'єктів паливно-енергетичного комплексу. Показники латентності вказаної злочинності досліджувалися методом експертних оцінок. У ролі експертів виступили співробітники відділу боротьби зі злочинами у паливно-енергетичному комплексі та сфері надровикористання ДДСБЕЗ МВС України (81 особа) і працівники органів прокуратури (72 особи), усього 153 експерти. Особа злочинця досліджувалася методом тестування 112 засуджених, що відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки.

Під злочинністю у паливно-енергетичній сфері пропонується розуміти кримінологічно однорідну сукупність корисливих злочинів, що посягають на механізм організації й функціонування міжгалузевої системи відтворення енергоресурсів і в масштабах суспільства заподіюють шкоду енергетичній безпеці країни. Ураховуючи різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу в паливно-енергетичній сфері, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоресурсів, неоднакові способи незаконного збагачення та специфіку контингенту злочинців, статистичний масив досліджуваних злочинів доцільно поділити на три основні групи: 1) викрадення майна та обладнання підприємств ПЕКУ; 2) посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері; 3) посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері.

Кримінологічний аналіз кількісно-якісних показників злочинності у паливно-енергетичній сфері засвідчив зниження її рівня

за період 2001–2011 рр. у понад 3 рази. Це пояснюється низкою чинників. По-перше, сучасний історичний етап розвитку економіки і паливно-енергетичного комплексу вже не містить можливостей для масового вчинення корисливих злочинів, як це було за часів роздержавлення власності, безконтрольного розподілу бюджетних коштів, неврегульованого порядку взаєморозрахунків тощо. По-друге, фінансово-промислові групи, що є власниками і співвласниками активів підприємств ПЕКУ, нині більше орієнтовані на ведення бізнесу некримінальними методами, а тому зосередилися на перерозподілі сфер впливу, фінансових поглинаннях, скуповуванні акцій національних акціонерних компаній, укладанні міжнародних контрактів, боротьбі за державні замовлення тощо. По-третє, ринок енергоресурсів чітко структурований і фактично монополізований, джерела прибутків визначені, а їх обсяг фіксований, при цьому корпоративні структури самостійно регулюють бізнес і забезпечують охорону власних активів від протиправних посягань. По-четверте, даний різновид злочинності характеризується високим рівнем латентності (83 %).

За структурою у злочинності в паливно-енергетичній сфері переважають викрадення майна та обладнання підприємств ПЕКУ (60–65 %), за ними йдуть посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері (25–30 %), а також посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері (5–15 %).

Модель детермінант злочинності у паливно-енергетичній сфері включає в себе: криміногенні корпоративні інтереси фінансово-промислових груп та корупційні чинники; тіньовий ринок енергоресурсів; недоліки правового регулювання у паливно-енергетичній сфері; недоліки державного управління паливно-енергетичною сферою; соціальну незахищеність і матеріальну незабезпеченість працівників підприємств паливно-енергетичного комплексу; недосконалий механізм протидії даному різновиду злочинності.

Запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері пропонується здійснювати за такими головними напрямками: забезпечення енергетичної безпеки України; протидія криміналізації ринку енергоносіїв та привласненню національного багатства; удоскона-

лення правового регулювання енергетичних відносин; оптимізація управління паливно-енергетичним комплексом; удосконалення діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів щодо протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері; відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. За кожним із зазначених напрямів пропонується комплекс заходів запобіжного впливу.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 14 березня 2012 р.).

*Рецензент — професор **В. І. Тютюгін**.*